

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREIDI YA 12

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA U THOMA (P1)

LARA 2016

MEMORANDAMU

MARAGA: 70

Memorandamu uyu u na masiatari a 10.

KHA VHA PFESESE:

- Memorandumu uyu i tou vha tsumbandila fhedzi ya u thusa vhatoli/vhamaki.
- Ngauralo, a u tei u vha ambadzifhele kana gumani nga wothhe lini.
- Phindulo dza vhagudi dzi tea u sedzwa u ya nga vhukoni ho taniwaho kha phindulo yeneyo.
- Phindulo dzi tea u eliwa nga u angaredza, nahone mbuno dzi newe ho teaho zwi tshi tevhedza maga o dzhiwaho kha mutangano wa ndinganyiso.
- Memorandumu uyu u do thoma wa dzulelwa dzulo nga vhothe vha kwameaho musi u tola/maka hu sa athu u thoma.

NDAELA KHA VHATOLI/VHAMAKI**Maga a u tola/maka tholokanyondivho:**

- Ngauri ndivho i kha u pfesesa, mupeleto wo khakheaho na vhukhaxhi ha luambo kha phindulo zwi songo newa ndatiso nga nda ha musi vhukhaxhi honoho vhu tshi thithisa kupfesele/u shandula zwi ambwaho. (Honeha, vhukhaxhi vhu di fanela u sumbedzwa).
- Arali mulingiwa a shumisa maipfi a luambo luwe lune a sa khou lingwa khalwo, kha vha tsinye ito kha maipfi ayo, nahone arali phindulo i tshi kha di pfala, hu songo vha na ndatiso. Honeha, arali ipfi li bvaho kha luwe luambo lwo shumiswaho kha tshibveledzwa nahone la lavhelelwa kha phindulo, izwi zwi a tangedzea.
- Kha mbudziso dzo vuleaho, a hu na maraga dzine dza fanela u avhelwa kha EE/HAI kana NDI A TENDA/A THI TENDI. Tshiitisi/Thikhedzo/Thuthuwedzo ndi zwone zwine zwa fanela u sedziwa.
- Kha mbudziso dzi todaho NDI NGOHO/A SI NGOHO, maraga dzi tea u kovhekanywa, maraga nthihi i tea u avhelwa NDI NGOHO/A SI NGOHO kana MBUNO/KUHUMBULELE, inwe maraga ya ya kha tshiitisi/thikhedzo/thuthuwedzo. Maraga ya tshiitisi/thikhedzo/thuthuwedzo i tea u avhelwa fhedzi arali phindulo ya NDI NGOHO/A SI NGOHO kana MBUNO/KUHUMBULELE i yone. Hu songo newa maraga iyo arali thikhedzo/tshiitisi/thuthuwedzo zwo khakhea.
- Kha mbudziso dzi todaho khouthesheni u bva kha tshibveledzwa, vha songo nea ndatiso vhagudiswa arali vho siedza zwidevhe, kana arali ho khakhea huwe u peleta kha izwo zwo khouthiwaho.
- Musi phindulo ya ipfi lithihi yo lavhelelwa hone mulingiwa a nea fhungo lothe, kha a newe maraga tenda fhedzi ipfi lo lavhelelwa lo talelwa kana lo sumbedzwa.
- Musi mbuno mbili/tharu dzi tshi todiwa, ngeno nnzhi dzo nekedzwa, kha vha make fhedzi mbili/tharu dza u thoma.
- Kha vha tangedze u fhambana ha nyambotavhi.
- Kha mbudziso dza u nanga kha zwinzhi, kha vha tangedze ZWOTHE, ledere li livhanaho na phindulo yone NA/KANA phindulo yo nwalwaho nga vhudalo.

KHETHEKANYO YA A: THOLOKANYONDIVHO**MBUDZISO YA 1: U VHALA U ITELA THALUTSHEDZO NA U PFESESA****TSHIBVELEDZWA TSHA A**

- 1.1 Ndi la u shumisesa lutingokhwalwa/thekinolodzhi ya vhudavhidzani.√ (1)
- 1.2 Ndi uri u pfa o xeelwa lwa tshothe kha u davhidzana na vhatu vha ndeme vhutshiloni hawe/nwana/musadzi, nz.√ (1)
- 1.3 Lu na thuso kha vhumani/vhudavhidzani ha duvha liñwe na liñwe. √
Lu di dovha hafhu lwa vha lwone lu lutanayo vhatu/khakhisaho vhatu mishumoni yavho yo fhambanaho.√ (2)
- 1.4 Muñwali u khou nyadza/dzhiela fhasi vhakegulu uri vhunga vha songo funzea a vho ngo tewa nga u shumisa lutingokhwalwa; atsina na vhone ndi vhatu vha na pfanelo dza u shumisa tshishumiswa tshiñwe na tshiñwe tsha thekinolodzhi.√√ (2)
- [Maraga mbili kha thalutshedzo i pfadzaho]. (2)
- 1.5 Lutingokhwalwa ri lavhelela u lu shumisela uri lu ri thuse kha vhudavhidzani nahone kha zwi fhataho, fhedzi madzuloni a izwi ri vho lu shumisa u disa mutshinyalo/dzinndwa/thalano/vhubva ha vhana zwikoloni, nz. Izwi yo vha i si yone ndavhelelo ya hone.

KANA

Lutingokhwalwa ndi tshithu tshitukutuku tshi nyadziseaho, nahone tshi sa vhuyi tsha vha na nungo, fhedzi mishumo yalwo i shanduka mihulu vhukuma – mivhi kana mivhuya. √√

[Maraga mbili kha thalutshedzo i pfadzaho]. (2)

- 1.6 Nga ndila ine vhatu vha shumisesa na u funesa ngayo lutingokhwalwa, zwo no tou godombela lune zwa vho nga vhutshilo hashu vhu langwa ngalwo – ndi ngazwo lu tshi vho vhambedzwa na mirado ya ndeme ya muvhili/muthu ane wa mu funesa/fola line ra daha nga sakha. Mbambedzo iyi yo tea vhukuma.√√√

[Maraga tharu kha thalutshedzo i bviselaho khagala mbambedzo]. (3)

1.7 Muñwali u khou sasaladza muthu kha vhuṭudzeṭudze hawe ha u shaya nungo kwadzo/dzo teaho dza u langa tshishumiswa tshe a tou tshi sika ene muñe, a vho shanduka phuli yatsho.√√ Muñwali u pfela muthu vhuṭungu/o dinalea/zwi a mu vhavha. √

[Mbuno mbili dza tsatsaladzo i pfadzaho na nthihi ya thouni]. (3)

1.8 'Mufuvha u lambisa thakha.' Luṭingokhwalwa lu a ungeledza lune muthu a vho hangwa/litsha mishumo ya ndeme ine a tea u i bveledza; zwo ralo a vhuya a tshinyalelwa nga zwithu zwa ndeme vhukuma. Izwi zwo tou ralo musi u tshi shumisa luṭingokhwalwa nga ndila i shayaho vhuḍifhinduleli.√√ Murero uyu u bvisela khagala ndivho/mulaedza wa uri vhathu kha ri shumise luṭingokhwalwa nga ndila yo teaho.√

[Maraga tharu kha tsenguluso i pfalaho]. (3)

1.9 C/a liana na zwi ambiwaho.√ (1)

1.10 Ee.

Muñwali u pendela a tshi sumbedza u kanakana uri zwishumiswa zwa vhudavhidzani sa luṭingokhwalwa a zwi tsha tou vha na vhumatshelo vhu vhone luno zwi sokou vha vho ḍumbu line la ḍo fhira. U fhedza nga u ombedzela uri vhathu kha vha dzike.√√√

KANA

Hai.

Vhudavhidzani a vhu nga vuwi ho fhela na khathihi nahone muñwali u sumbedza a tshi khou timatima kha vhuimo hawe.√√√

[Phindulo inwe na inwe i pfalaho]. (3)

TSHIBVELEDZWA TSHA B

1.11 Mudzhii wa tshifanyiso itshi o tokonywa nga ndeme ya zwishumiswa zwa thekhinolodzhi sa khomphyutha lune a vhona zwo tea uri tshifanyiso itshi tshi andadziwe u itela u kunga vhathu uri vha vhe na dzangalelo la u dzhenela ngudo dza u ḍo kona u shumisa khomphyutha.√√ (2)

1.12 Vho takala,√ ngauri zwi vhone vho futelela tshoṭhe kha mushumo wavho musi hu si na a no amba na muñwe e kha wawe mushumo a eṭhe. √ (2)

1.13 Mahayani a hu na themamveledziso, hu kha di shaea mudagasi na dzone khomphyutha./Muvhuso u kha di shaedza u isa tshumelo mahayani uri vhupo uvhu na hone vhu bveledzee siani la zwa thekhinolodzhi. √√

[Na zwiñwevho zwi pfallaho].

(2)

TSHIBVELEDZWA TSHA A NA B

1.14 Zwibveledzwa izwi vhuvhili hazwo zwi tana zwishumiswa zwa thekhinolodzhi (lutingokhwalwa na khomphyutha).√ Zwothe izwi ndi zwishumiswa zwa ndeme lune zwi a fhata na u bveledza lushaka arali zwi tshi nga shumiswa nga ndila yone. √√

[Na zwiñwevho zwi pfadzaho].

(3)

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30

KHETHEKANYO YA B: MANWELEDZO

Ndila ya u maka manweledzo:

Manweledzo a tea u makiwa nga ndila i tevhelaho:

- **Kuavhelwe kwa maraga:**
  - Maraga dza 7 kha mbuno dza 7 (maraga 1 kha mbuno).
  - Maraga 3 ndi dza luambo.
  - Thanganyelo ya maraga: 10
- **Kuavhelwe kwa maraga dza luambo musu mulingiwa a songo anulula/kopolola maipfi o tou ralo:**
  - Mbuno dza u bva kha 1–3 dzi re dzone: avhelani maraga 1
  - Mbuno dza u bva kha 4–5 dzi re dzone: avhelani maraga 2
  - Mbuno dza u bva kha 6–7 dzi re dzone: avhelani maraga 3
- **Kuavhelwe kwa maraga dza luambo musu mulingiwa o anulula/kopolola maipfi o tou ralo:**
  - Khouthesheni dza u bva kha 6–7: ni songo avhela maraga dza luambo
  - Khouthesheni dza u bva kha 1–5: avhelani maraga 1 ya luambo.

PFESANI:

- **Tshivhalo tsha maipfi:**
  - Vhamaki vha tea u khwathisedza tshivhalo tsha maipfi o shumiswaho.
  - Vha songo tusa maraga arali mulingiwa a songo sumbedza tshivhalo tsha maipfi, kana arali tshivhalo tsha maipfi tsho sumbedzwa tsho khakhea. Arali tshivhalo tsha maipfi tsho fhira, kha vha vhale u swika kha fhungo la u fhedzisa li re ntha ha tshivhalo tsho tetshelwaho vha litshe ayo mañwe a manweledzo o salaho.

MBUDZISO YA 2: U NWELEDZA NGA MAIPFI ANU

Kha vha shumise mbuno khulwane dzi tevhelaho dzine mulingiwa a tea u dzi shumisa kha manweledzo sa **tsumbandila**.

Mbuno dziñwe na dziñwe dza sumbe (7) dzi pfalaho dzi tea u avhelwa maraga dzi kha tshivhumbeo tsha phara.

(Mafhungo na/kana zwipida zwa mafhungo zwi tea u anana/lunzhedzana.)

NO	KHOUTHESHENI	NO	MBUNO
1	'Ndi yone ine ya vha thusa nga ndivhadzo ya mundende wa riwedzi.'	1	Vhaaluwa vha divhadzwa divha la mundende.
2	'Vhana vha tshikolo muvhuso wo vha humbulela wa ita uri hu vhe na ngudo dza thero dzo fhambanaho dzi no diswa nga yone radio.'	2	Radio i thusa kha u funza vhagudi.
3	'Muzwala ndi rabulasi muhulwane afha muvhunduni wa hashu nge a pfa hu tshi khou hashiwa nga thuso ine ya do newa vha no takalela zwa vhulimi.'	3	Vhathu vha nga alusa vhubindudzi ha zwa vhulimi nga thani ha radio.
4	'Vhana vhanzhi vha khou wana mishumo nga nthani ha yone radio ngauri maduvha othe hu a vha na khungedzelo ya mishumo yo fhambanaho.'	4	Radio i ya andadza mishumo yo fhambanaho/Vhana vha wana mishumo nga nthani ha u thetshesha khungedzelo radioni.
5	'Lushaka lu fhulufhela radio kha u divhadza vhathu nga ha mpfu dzo vha welaho.'	5	Radio i divhadza dzimpfu.
6	'Sialala lashu na lone arali i si yone radio, ndi musi vhaswa vha tshi do tou pfa tshi tshiane. Zwino radio i hasha mitatisano ya mitshino ya sialala.'	6	Vhaswa vha divha sialala lavho nga radio.
7	'Mitambo a ri tsha amba, riwe vhaiwe miwe mitambo ro thoma u i pfa kha radio.'	7	Radio i hasha mitambo yo fhambanaho.

TSHIVHUMBEO TSHA PHARA

PFESANI: Iyi i tou vha tsumbo; mulingiwa ha lavhelelwi u tou i bvisa yo tou ralo kokotolo lini.

Radio i thusa vhaaluwa nga u divhadza divha la mundende, ya dovha ya funza vhagudi kha ngudo dza thero dzo fhambanaho dza tshikolo. Vhoramabulasi na vhone vha a wana thuso i bvaho kha muvhuso hu u itela u bveledzisa mabulasi avho. Vhana vhanzhi vha wana mishumo nga nthani ha u thetshesha radio, i a dovha ya divhadza mashaka nga ha mpfu dzo vha welaho. Vhaswa vha guda nga ha sialala lavho nga u thetshesha radio. Lushaka lu divha mitambo yo fhambanaho, vhaiwe vha i takalela vha vho fhedza vhe vhomakone vhayo. [Maipfi a 91]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA B:

10

KHETHEKANYO YA C: ZWIVHUMBEO NA MILAYO YA KUSHUMISELE KWA LUAMBO

Maga a u tola/maka KHETHEKANYO YA C:

- Mupeleto:
  - Phindulo ya ipfi lithihi i tea u newa maraga naho mupeleto wo khakhea, nga nnda ha musu vhukhaki uho vhu tshi shandukisa thalutshedzo ya ipfi lenelo.
  - Kha phindulo ya fhungo lo dalaho. Vhukhaki ha mupeleto vhu tea u newa ndatiso arali vhu kha tshivhumbeo tsha luambo lwonolwo lu lingiwaho ngalwo.
  - Hune ha lingiwa pfufhifhadzo ya ipfi (aburivesheni), phindulo i tea u newa i kha mupeleto wonewone.
- Zwivhumbeo zwa mafhungo zwi tea u vha zwi kha divhafhungo/girama yoneyone nahone yo newa i kha mafhungo o fhelelaho/kana sa zwi ananaho na ndaela.
- Kha mbudziso dza munangelo, kha vha tangananedze ZWOTHE, ledere li tshimbilelanaho na phindulo yone NA/KANA phindulo yo nwalwaho nga vhudalo.

MBUDZISO YA 3: U SENGULUSA KHUNGEDZELO

- 3.1 Ndivho ndi ya u kunga vhataleli vhanzhi ngauri o shumisa tshifanyiso tsha vhagidimi vha no divhea kha lifhasi/uri vhatu vha vhe na dzangalelo la u talele mitambo ya u gidima.√√ (2)
- 3.2 Ndi khephusheni/fonto khulwane/malederedanzi o swifhadziwaho.√ I kunga vhavhali uri vha de vha talele migidimo.√ (2)
- 3.3 Li sumbedza hu tshi do vha na vhagidimi vha re na luvhilo luhulu vhukuma.√ (1)
- 3.4 C/ Vha songo lenga.√ (1)
- 3.5 Mukungedzeli o shumisa luambo lwa u fhuredzela,√ ngauri a si vhothe vhane vha do wana luafhulelo lwa 50%, lu do wanwa fhedzi nga vho vhaledzaho vha dana vha u thoma. √ (2)
- 3.6 Ee, mukungedzeli ha ngo bvisela khagala vhataleli mutengo wa u dzhenav khathihi na divha line mitambo ya do farwa ngalo.√ (2)

[10]

MBUDZISO YA 4: KHATHUNI

- 4.1 Ndi vhugevhenga ha u t̃angulwa/homboka ha dzigoloi. √√ (2)
- 4.2 Kha fureme ya 3 mafobvu a khou t̃angula vhathu nd̃uni/ ngeno kha fureme ya 4 mafobvu a tshi khou t̃angula vhathu goloini. √

KANA

Kha fureme ya 3 mafobvu a khou dilugisela u ya u hamboka,√zwine zwa khou khunyeledzwa kha fureme ya 4.√ (2)

- 4.3 D/U kombetshedza. √ (1)

- 4.4 Mune wa goloi u sumbedza o tshuwa/ofhava, ndi ngazwo o imisa zwanda u sumbedza u tendelela zwine fobvu la toda zwone. √ (2)

- 4.5 Mulayo u tea u khawathisa tshanda kha u lwa na vhugevhenga/mapholisa vha tea u divhonadza hothehothe/vhoramimodoro na vhadzulapo vha tea u dithogomela nga u dzula vho khiya mahothi/Lushaka lu tea u ita bembela la u lwa na vhugevhenga.√ Ndi ralo ngauri vhugevhenga kha lino la hashu ho no andesa lune ho no bva nnda ha tshanda.√√

[Liga la u thivhela 1, thandavhudzo 2]. (3)

[10]

MBUDZISO YA 5: KUSHUMISELE KWA LUAMBO NGA NDILA YONE

- 5.1 Vho vha tshi khou itela u sera d̃uvha. √ (1)

- 5.2 Munnawavhane.√ > *Munnawavhane* vho vha vha tshi funesa u hama kholomo.√ (2)

- 5.3 '... musi we la vha hahedza.'√ (1)

- 5.4 Vhakoma vho tou tungufhala nge vha vha vho dinalea vhukuma/vhakoma vho tou tungufhala ngauri vho vha vho dinalea vhukuma.√ (1)

- 5.5 Mbuva ye vha vha vho fara *a yo ngo vha ya zwiliwa/yo vha i si ya zwiliwa* zwavhudi vhukuma. √ (1)

- 5.6 Tshovho.√ Li sumbedza uri vho wela tshitakani vha songo zwi lavhelela/nyito ya kuwele kwavho i pfesese/bvele khagala.√ (2)

- 5.7 '..., vha vutsheledza vha isa phanda na u gidima ngeno nguluvhedaka i sa khou vha pandamedza.' ✓
[Munanguludzo wa maipfi]

Zwi a seisa u vhona muthu a tshi shavha nga u ralo ngeno hu si na tshine tsha mu pandamedza. ✓

(2)
[10]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 30
MARAGAGUTE: 70